

Костюк О. Ю.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ НІМЕЦЬКОЇ ТА ЧЕСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ВОЛИНИ У ХІХ СТ.

У статті проаналізовано організацію навчально-виховного процесу в початкових школах німецької та чеської національних меншин Волині у ХІХ ст. Розкрито зміст, форми та методи навчання.

Ключові слова: національна меншина, організація навчально-виховного процесу, зміст, форми, методи, початкові навчальні заклади, Волинь.

В статье проанализировано организацию учебно-воспитательного процесса в начальных школах немецкой и чешской меньшинств Волини в ХІХ в. Раскрыто содержание, формы и методы обучения.

Ключевые слова: национальное меньшинство, организация учебно-воспитательного процесса, содержание, формы, методы, начальные учебные заведения, Волинь.

Key words: ethnic minority, educational process organization, content, forms, methods, elementary schools, Volyn` region.

The educational process organization in German and Czech elementary schools in Volyn` region in the 19-th century is being analyzed. Content of education, its forms and methods are explained.

Наукове забезпечення освітніх перетворень неможливе без знання розвитку теорії і практики вітчизняної освіти і школи в минулому, без нового осмислення та переосмислення як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду. Це значною мірою стосується освіти національних меншин України в цілому, в тому числі німецької та чеської. Незважаючи на цілу низку досліджень, ця проблема і досі залишається недостатньо вивченою. Таким чином, **метою** нашої статті є аналіз організації навчально-виховного процесу в початкових школах німецької та чеської меншини на Волині у ХІХ ст.

Варто зазначити, що у процесі дослідження організаційно-педагогічних умов становлення і розвитку початкової релігійної освіти національних меншин, зокрема **німецької й чеської**, зроблено висновок, що ці колонії виявились найбільш локальними на території Волин-

ської губернії. Завдяки невтомній праці та вмілому господарюванню німецькі й чеські громади перетворили свої поселення на "країну див і казок" [10, с. 43]. В порівнянні з низьким рівнем життя у волинських селах, поселення колоністів були добре організовані та матеріально забезпечені.

Як відомо з виявлених джерел [11; 14; 15; 16], з 1867 р. число чехів, які переселилися на Волинські землі, почало збільшуватися, оскільки царський уряд надав їм низку пільг і звільнив від податків на 20 років. Матеріали, подані у "Волинських епархіальних відомостях", свідчать, що станом на 1873 р. у Волинській губернії проживало 20 000 чехів, з них близько 8 000 були послідовниками Яна Гуса, інші – прийняли православ'я [15, с. 189-192].

Разом із чеськими колоністами на Волинь переїхали і вчителі, які здобули освіту за кордоном. На свою нову батьківщину чехи принесли свої звичаї та власні соціальні установки. Оскільки в Чехії було обов'язковим навчання всіх дітей віком до 14 років [2, с. 62-63], то кожне чеське поселення Волині мало власну школу, і, крім того, чеські дівчата Волині мали змогу відвідувати початкові школи разом з хлопцями. Саме такий підхід до освітньої справи надав змогу всім чехам Волині здобути початкову освіту. Майже в усіх поселеннях були громадські зібрання, які отримували пресу, організовували народні спектаклі та музичні вечори [15, с. 189-192]. Досліджені матеріали вказують на те, що з 1888 р. у деяких чеських школах Волинської губернії існувала проблема забезпечення учительськими кадрами, що в подальшому спричинило зменшення числа чеських шкіл.

Як і в інших національних меншин, одне з найважливіших місць у громадському та культурному житті німецьких колоністів займала релігія. За віросповіданням їхні релігійні громади поділялись на лютеранські, менонітські, баптистські, штундистські. Найбільш чисельною на Волині була лютеранська церква. Серед великих німецьких релігійних громад на Волині виділялися також меноніти, які залишили свою батьківщину через релігійні переслідування. У кожній своїй колонії вони утворювали самостійні релігійні громади, якими управляли виборні старійшини, об'єднані у спеціальні ради. Вони мали в колонії необмежену владу.

Німецькі-менонітські колонії хоч і з'явилися на території України наприкінці XVIII ст., але до середини XIX ст. не відзначалося тісних контактів між колоністами і православним населенням. З одного боку, цьому сприяло прагнення самих колоністів до самоізоляції, а з іншого – той факт, що колоністи могли наймати тільки вільних лю-

дей, яких до скасування кріпосного права у відповідних прошарках населення було дуже мало.

Варто зауважити, що потреба в початковій освіті у німецьких колоніях була, як і в євреїв, насамперед, наслідком вимог їхнього віросповідання: кожен віруючий і в меномітів, і в лютеран повинен був вміти читати самостійно священні книги. Відповідно до лютеранських традицій та принципів підлітку дозволяли долучатися до обряду конформації лише за умови вміння читати церковно-релігійні тексти та знання основних релігійних догм [13, с. 111]. Оскільки навчання велося переважно за Біблією, Євангелієм та іншими церковними книгами, то поряд з навичками письма та читання у німецьких школах звертали велику увагу на духовне та моральне виховання, закладали основи релігійного світогляду, національної самосвідомості, що, особливо в умовах перебування в чужому етнічному середовищі, допомагало волинським німцям зберегти національну самобутність, рідну мову, звичаї, традиції, ментальність та духовну культуру.

У перші роки існування колоній, школи, через відсутність церкви, ставали не тільки місцем навчання дітей, а й місцем проведення молитовних зібрань. Тут проводилася конфірмація і вінчання, відспівування померлих. Тому досить часто шкільний вчитель виконував у колонії і функції проповідника або кантора (диригента хору). Враховуючи велику роль у богослужінні лютеран і католиків музики, вчителі не тільки навчали дітей грамоти і рахування, а й церковного співу [1, с. 145].

Слід відзначити, що лютеранські громади колоній на загальних зборах регулярно розглядали питання шкільної освіти, християнського способу життя прихожан, рівень засвоєння віровчень у домашньому навчанні. Вони обирали громадського проповідника і визначали його права та обов'язки. Він повинен був опікуватися школою і виховувати молодь. Лютеранський пастор відвідував школу, здійснював контроль за релігійно-моральним вихованням дітей у школі та в сім'ях. Колоністські старости (шульци) також вели певний контроль за поведінкою і способом життя вчителів, учнів.

На наш погляд, організація та розвиток шкільної справи німецьких колоністів Волині пройшли кілька етапів. Одним з найважчих був *початковий* (кінець XVIII – початок XIX ст.): у цей час за умов відсутності матеріальних засобів та недостатньої кількості учителів колоністи вели боротьбу за власні початкові школи. Ще до переселення німців на Волинські землі їм обіцяли, що при поселенні колоністів буде врахована їхня релігійна належність з метою запобігання непри-

язні між представниками різних конфесій. Царський уряд запевнив, що полегшить їм вирішення питань віросповідання та освіти. Проте виконати обіцяне було досить складно – адже переселенські партії прибували на Волинь неодноразово. Перші німецькі колонії були змішаними в конфесійному відношенні, а самовільне переселення колоністів з одного місця на інше не допускалося. Одноконфесійними з самого початку були лише менонітські колонії. Таким чином, кінець XVIII – 20-ті рр. XIX ст. були вкрай несприятливими для німецької освіти: колоністам доводилося розпочинати справу створення системи шкільної освіти. Тому після переселення німецьких колоністів на Волинь, ще не маючи шкіл, учителів, вони навчали дітей письму і читанню вдома.

У середині XIX ст. настав новий етап у розвитку німецької шкільної освіти. У цей період німецькі колонії зміцніли економічно і вже побудували свої школи. Важливість одержання початкової релігійної освіти підтверджує і той факт, що ще в перші роки німецьких переселень на Волинь кожні кілька сімей колоністів, які поселялись неподалік одна від одної, за спільні гроші будували школу, наймали учителя для навчання їх дітей [3, с. 328]. Будівництво школи було однією з найважливіших та першочергових турбот кожної колоністської спільноти. Поряд зі школою громада зводила й будинок для учителя. Земельні ділянки, на яких були побудовані школи, в першій половині XIX ст. належали до майна церков. Тільки у другій половині XIX ст. вони стали вважатися власністю всієї колонії. Кошти на утримання шкіл склалися з відрахувань сільських громад, внесків просвітницьких закладів та пожертвувань приватних осіб.

Відповідно до досліджених матеріалів найдавніша німецька школа на Волині була відкрита ще у 1797 р. Статистичні матеріали свідчать, що до 60-х рр. XIX ст. кількість німецьких шкіл була незначною, і на 1865 р. їх нараховувалось 34. З 1866 до 1885 р. була очевидною тенденція до збільшення числа шкіл: кількість німецьких навчальних закладів Волині порівняно з попередніми 7-ма десятиліттями зросла у 9 разів. Станом на 1885 р. на Волині функціонувало 306 німецьких шкіл, у яких навчалось 12 625 учнів: 6 862 хлопчики та 5 763 дівчинки. Німецькі школи діяли майже в усіх повітах Волинської губернії: у 10 з 12 повітів, але найбільша кількість – 246 шкіл, що становило 80% від загальної кількості, була в Житомирському, Новоград-Волинському, Луцькому та Ровенському повітах [17, с. 50]. Отже, сприятливими для розвитку німецького та чеського шкільництва були 80-ті рр. XIX ст., які характеризуються тенденцією до зростання кількості німець-

ких шкіл (у 1892 р. на Волині таких шкіл було 337, що становило 21% (п'яту частину) від усіх шкіл губернії) [6, с. 39-53].

Подальша політика царського уряду, яка була спрямована на русифікацію Волинських земель, поширювалася і на національні меншини. Так, 8 жовтня 1887 р. царським урядом був виданий указ, за яким всі школи національних меншин були вилучені з віддання Міністерства внутрішніх справ і передані у підпорядкування Міністерству народної освіти [15, с. 189-192]. При переході чеських шкіл у підпорядкування Міністерству народної освіти виникли труднощі, які були спричинені запровадженням російської мови як основної при забезпеченні навчального процесу. Учителі-чехи намагалися протистояти нав'язуванню російської мови в чеських початкових школах, але це не зупинило процес русифікації. Крім цього, учителі-чехи були зобов'язані вивчати російську мову на спеціально організованих в м. Острозі курсах. Закінчивши навчання, ті учителі-чехи, які склали відповідний іспит, отримали свідоцтво учителя. Для вчителів, які не мали посвідчень, давали можливість отримати їх, а ті, які не мали такої можливості, були замінені.

Чехи-гусисти (учасники національно-визвольної війни) були більш соціально активними і досить швидко погодилися мати "церковну єдність і спільні громадські права «, масово перейшовши у 80-х р. XIX у православ'я [11, с. 126-128]. Усі чеські школи у 1890 р. були підпорядковані спеціальному інспектору народних училищ, який володів чеською мовою. У 1890 р. тільки у 8 чеських школах навчалися місцеві православні, а в інших 23 школах – виключно чеські діти, яких було 1 162 учні та з яких 436 були дівчата [15, с. 189-192].

Вплив царської політики на освітню справу чехів був настільки вагомим, що це дало можливість прозвітувати у 1891 р. про те, що справи в чеських школах були поставлені таким чином, що дозволили скасування над ними спеціального нагляду. Викладання в школах проводилося російською мовою, і вони нічим не відрізнялися від тих, що були підпорядковані Міністерству народної освіти.

Прийняття низки антиколоністських законодавчих актів у 80-90-х рр. XIX ст. зупинили темпи німецької колонізації на Волині і спричинили в середовищі поселенців різноманітні міграційні процеси, стали початком процесу русифікації німецької освіти і призвели до зменшення кількості шкіл: на кінець XIX ст. діяло 308 шкіл. Зменшення числа німецьких шкіл продовжувалося, і якщо на початку XX ст. чисельність німецьких початкових навчальних закладів становила 296 шкіл у 1901 р., то у 1910 р. їх було 286.

Відповідно до матеріалів одноденного перепису в початкових школах Російської імперії, який було проведено 18 січня 1911 р., на Волині було 271 німецька школа, в яких навчалося 12 254 учні, з яких 12 171 дитина здобувала освіту в школах Міністерства освіти, а 83 – у навчальних закладах Відомства православного віросповідання. Німецькі школярі займали друге місце після українських щодо кількості, і це становило 7,9% усіх учнів Волинської губернії [8, с. 27-98]. Цей показник знизився перед початком Першої світової війни, і станом на 1914 р. налічував 270 шкіл, у яких було 9 710 учнів, що вже становило 4,6% від загальної кількості школярів Волинської губернії [7].

Аналіз досліджених матеріалів дає змогу зробити висновок, що не лише високим був кількісний відсоток німецьких шкіл на території Волині, а й ступінь освіченості серед німецького населення, який і підтверджують дані матеріалів Першого всезагального перепису населення. Так, станом на 1897 р. із загальної кількості німців – 171 331 чоловік, які проживали на території Волинської губернії, 65 459 були освіченими, що становило 38,2%. Цей показник був вищим серед німців, які проживали у містах, і становив 63,36%, а в сільській місцевості – 37,9 % [9, с. 87-93].

Таким чином, в умовах великодержавної політики уряду Російської імперії становлення і розвиток релігійних початкових навчальних закладів корінного населення Волині та релігійних громад національних меншин краю проходили у складних суспільно-політичних та соціокультурних умовах. У цей період була помітною тенденція до посилення проведення політики русифікації у сфері освіти. Але спільними зусиллями духовенства та громадських діячів, їх згуртованості та відданості традиціям своїх народів на Волині утворилася і розвинулася мережа початкових навчальних закладів релігійних громад. Незважаючи на всі труднощі заснування та організації початкових шкіл, важкі суспільно-політичні та соціальні умови життя населення Волині у XIX – на початку XX ст., через ці школи пройшли тисячі юнаків та дівчат, які стали високоосвіченими священиками та відомими громадськими діячами.

Досліджуючи проблему становлення і розвитку **німецьких** початкових навчальних закладів Волині у XIX – на початку XX ст., слід відзначити, що вони були типовими зразками школи, яка існувала в Німеччині і керувалася встановленими вимогами, що включали обов'язковість навчання для всіх дітей, пасторське керівництво та нагляд за школою, тісний взаємозв'язок школи та громади, яка будувала

ла і фінансово підтримувала школу та учителя [12, с. 65]. Німецькі колоністи, переселившись на Волинь, залишили незмінними основні принципи щодо початкового шкільництва.

З погляду німецького духовенства, головним завданням початкових навчальних закладів було підготувати дітей колоністів до конфірмації (таїнства миропомазання), саме тому їх ще називали конфірмаційними і розглядали як церковні. Початкові німецькі школи були у повній підпорядкованості лютеранському духовенству і під загальним наглядом місцевих відомств Міністерства народної освіти, хоча вони й не мали ніякої законної підстави втручатися в діяльність конфірмаційних шкіл, оскільки право заснування чи закриття цих закладів належало виключно євангелістсько-лютеранським консисторіям (органам церковного управління) [18, с.107].

Навчальний рік у німецьких початкових школах формально розпочинався з вересня і тривав до травня, хоча насправді діти приходили на заняття у жовтні після завершення сільськогосподарських робіт і завершували навчання у квітні, а то й березні з початком весняних робіт. Навчання проходило з ранку до обіду 5 разів на тиждень [4, с. 75-78].

Навчально-виховний процес у школах великою мірою залежав від кадрового забезпечення та підготовки вчителів. Ми зазначали, що німецькі громади будували школи і наймали вчителя за власні кошти. Шульмейстер, як називали в німецьких колоніях учителя, міг приступити до своїх обов'язків лише з дозволу пастора та після його затвердження останнім. У колоніях шульмейстер нікому не підкорявся, і в його справі було дозволено втручатися лише шульцу.

Слід зауважити, що подібно до єврейських меламедів, німецькі шульмейстери не мали ніякої педагогічної освіти, спеціальних документів на право викладання, затверджених консисторіями. Лише окремі німецькі учителі Волині мали відповідні документи, які вони отримали ще у Варшавській консисторії, під час викладання у німецьких навчальних закладах Речі Посполитої [17, с. 52-54]. Зазвичай учителю доводилося навчати по 30-40 учнів, які мали різний рівень підготовки, тому високого рівня знань учнів було досягти важко. Оскільки головною метою шкіл була підготовка дітей до конфірмації, то й основним завданням шульмейстера постало навчання учнів читання, письма, обрахунку та знайомству з основними положеннями лютеранського віровчення.

Як свідчить аналіз документів, обов'язковими предметами в німецьких початкових школах були: Закон Божий, читання, письмо, основи арифметики і церковний спів. Крім того, за наявних умов учні

могли вивчати основи історії, географії, малювання та народознавство. Слід зазначити, що існували особливі вимоги щодо навчання читання та письма: предмети слід було викладати як німецькою, так і російською мовами, хоча в більшості випадків навчання російською мовою ігнорувалося [18, с. 182].

Що стосується матеріального забезпечення навчально-виховного процесу, то у школах використовувалися переважно німецькі підручники, букварі, церковно-релігійні книги, видані у Німеччині та Варшаві, за умови, якщо вони були дозволені Волинською губернською царською цензурою. Іноді під час навчального процесу використовували й підручники, які були видані Міністерством освіти Росії. Так, були відомими книги для читання Паульсона і Водовозова, російсько-німецькі букварі Алмашевича, посібники з навчання грамоти Грушецького [18, с. 226-227]. Недоліком було те, що при школах не було бібліотек, і діти були змушені обмінюватися між собою власними книжками.

Незалежність, замкнутість і відособленість німецьких навчальних закладів непокоїла царську владу. Нами зазначалося, що спеціальним указом царського уряду від 8 жовтня 1887 р. всі іновірні школи переходили у підпорядкування Міністерства народної освіти і цим було завершено період самостійного функціонування шкіл національних меншин, які проживали на Волині. Всі початкові школи стали виконувати роль однокласних сільських училищ. Головний напрям діяльності Міністерства народної освіти можна розцінювати як початок русифікації [19, с. 61]. Для досягнення поставленої мети освітнє відомство намагалося зменшити роль лютеранського духовенства і залежність учителів від колоністських громад.

Першим кроком відомства була вимога здійснювати викладання всіх предметів, крім Закону Божого, російською мовою. Загальна молитва за царя була обов'язковою для всіх учнів і читалася російською мовою. Наступним етапом як у ставленні до єврейських, так і чеських учителів було запровадження курсів вивчення російської мови для учителів німецьких колоній, які були організовані в літній період у найбільш заселених німцями повітах. Навчання завершувалося складанням іспиту. Якщо учитель, представник національної меншини, не отримував позитивної оцінки про знання російської мови, то він міг бути звільненим з посади [19, с. 15–77].

Ще одним кроком до русифікації німецьких шкіл було виведення шульмейстерів з-під залежності лютеранського духовенства. Це було здійснено через циркуляр Міністерства освіти від 24 вересня 1891 р.,

який постановляв, що вибір учителів колоністських шкіл проводиться інспектором народних училищ, а не пастером, як було раніше. Переведення учителів з однієї школи до іншої та їх звільнення відбувалося виключно директорами народних училищ [5, с. 33]. 3 липня 1892 р. Міністерством було рекомендовано надавати дозвіл на відкриття лише тих шкіл, де вчителями призначалися особи російського походження, які мали відповідні документи на право викладання, а німецьким вчителям було дозволено навчати лише Закону Божого [19, с. 40-41].

Матеріали першого загального перепису населення свідчать, що в цілому рівень знань російської мови серед колоністів був дуже низьким, і в 1897 р. кількість німців Волинської губернії, які визнали себе освіченими (по-російськи) становила 19 131 чоловік, що складало 11,17 % всього німецького населення. Причому цей показник дуже відрізнявся у містах, де німці більше контактували з місцевим населенням і де це вимагало знання російської мови, та селах, де не було такої нагальної потреби. Відповідно ці показники становили 62% та 10,9% [9, с. 115-119].

За сприянням Міністерства народної освіти відкривалися школи і для православного населення губернії іншої національності. Для православних чехів, яких у Волинській губернії налічувалось 8 003 у селах Глинську і Квасиліві Рівненського повіту і в Гульчі Острозького повіту (де чехів було найбільше), будувались храми, відкривались школи грамоти. При Острозькій учительській школі були у 1888 р. відкриті курси для чеських народних учителів, а в 1889 р. для чехів була відкрита церковнопарафіяльна школа, в якій дозволялося викладання рідної мови і закон Божий викладався чеською мовою.

Отже, на Волині у XIX ст. утворилася мережа початкової освіти німецької та чеської національних меншин. Усі ці школи мали свої переваги та недоліки, але спільним у них було те, що вони забезпечували рівень початкової освіти для населення Волинської губернії у XIX ст. У дослідженні визначено специфіку *німецьких та чеських* початкових навчальних закладів Волині у XIX ст. Зазначається, що школи у німецьких та чеських колоніях повністю копіювали відповідні навчальні заклади Німеччини та Чехії і керувалися встановленими вимогами, які включали обов'язковість навчання для всіх дітей, а також пасторське керівництво та нагляд за навчальним закладом, тісний взаємозв'язок школи та громади. У початкових школах німецької та чеської меншини дівчата навчалися у школах разом із хлопцями. У 1887 р. у зв'язку із проведенням політики русифікації більшість досвідчених німецьких та чеських учителів було замінено російськими.

Література:

1. Буткевич Т. И. Протестанство в России / Из лекций по церковному праву. – Харьков, 1913. – 170 с.
2. Жіноча освіта в Чехії: З шкільної хроніки // Світло (Київ). – 1914. – Кн. 5. – С. 62-63.
3. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К.: Тип. Штаба Киевского воен. округа, 1887. – Ч.1. – 365 с.
4. Каменский В. В. Вопрос или недорозумение. – М., 1895. – С. 75-78.
5. Луппов П. Немецкие начальные школы в Росссии. – Пг., 1916. – С. 33.
6. Мукалов Н. Народна школа в Юго-Западном крае: Историко статистический очерк. – К., 1892. – 60 с.
7. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. Прилож. 14. – 65 с.
8. Однодневная перепись в начальных школах империи, произведённая 18 января 1911 г. – Вып. V. – Киевский учебный округ. – СПб: Екатеринославское печаткою дело, 1913. – 138 с.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: В 19 томах. – Т. 8: Волынская губерния. – СПб., 1904. – 1452 с.
10. Савченко Я. Початкові школи на Волині // Світло. – Київ. – 1911. – Кн. 8. – С. 43-46.
11. Списки чехів, які прийняли православ'я // Волинські єпархіальні відомості. – 1888. – № 11. – Ч. неоф. – С. 126-128.
12. Тутик Л. С. Немцы в Украине: проблемы и перспективы // Новая жизнь. – № 35. – 1991. – 25 сентября – С. 65.
13. Фальборк Г. Чарнолуцкий В. Всеобщее образование в России. – Спб: узд. Поповой, 1900. – 264 с.
14. Чеські школи на Волині // Волинські єпархіальні відомості. – 1889. – № 34. – Ч. неоф. – С. 365-367.
15. Чеські школи на Волині // Волинські єпархіальні відомості. – 1893. – № 6. – Ч. неоф. – С. 189-192.
16. Шульга С. А. Чеська община на Волині в 20-ті-30-ті роки ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк. – 195 с.
17. ЦДІАУК. – Ф. 442: Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 150. – Спр. 5. – Арк. 50-54.
18. 289 ЦДІАУК. – Ф. 442: Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 614. – Спр. 238. – 270 арк.
19. ЦДІАУК. – Ф. 707: Канцелярія попечителя Київського навчального округу. – Оп. 196. – Спр. 68. – Ч. 1. – Арк. 15-77.